

YU ISSN-0352-5724/

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

L

*ПОСВЕЋЕНО ПРОФЕСОРУ ДР МАТИ ПИЖУРИЦИ
ПОВОДОМ 65-ГОДИШЊИЦЕ ЖИВОТА*

НОВИ САД
2007

ЛЕКСИКОГРАФСКА И ГРАМАТИЧКА ДЕСКРИПЦИЈА ПАРТИКУЛЕ *ОДНОСНО*

МИЛИЦА РАДОВИЋ-ТЕШИЋ

UDC 811.163.41'367.635

Крајшак садржај. Партикула *односно* није се никада узимала у класификацијама као илустративан пример непроменљивих речи различитих функционалних вредности. У раду се даје лексикографска обрада ове речи у великом описном речнику и показују се њене граматичке преобразбе у категоријалном аспект, посебно у току развоја језика.

Кључне речи: помоћне речи, категоријалност, семантика, функционалност.

1. Уобичајено је у текућој лексикографској пракси великих речника да се израђивачи често срећу са сасвим познатим функционалним речима којима досадашњи наши речници нити граматике нису одредили у потпуности, нити прецизно, основна категоријална обележја. Најчешће се то односи на речи које су услед сиромаштва корпуса или несистематичности обраде остале непотпуно описане. Понекад је све што се зна о таквој некој речи изненађујуће штуро и недовољно.

Предмет овога рада односи се на партикулу *односно* као лексикографску одредницу у речнику.¹ Она се никад није нашла као пример у граматичкој типологији врста речи, ни у класификацијским концептима тзв. споредних врста речи, нити у класификацијама оне врсте (или врста) којој сама припада.²

2. Функционалне односно граматичке или тзв. помоћне речи овога типа као у основи асемантичне (немају денотате у ванјезичкој стварности) нису предмет класичне лексичко-семантичке обраде каква се примењује на пунозначне речи. Оне се у речницима појављују као граматички потенцијал чија се функција у језику одређује кроз синтаксичке односе, те су оне самим тим за лексикографе знатно тежи или озбиљнији изазов (в. нпр. предлоге *за, на, од* или заменице *који, мој, он* итд.) и предмет су истовремено синтаксичке, граматичке и лексичке обраде.³

¹ В. Речник српскохрватског књижевног и народног језика, XVII књ., изд. САНУ, Београд 2006.

² За такве речи, а ова се свакако може убројати међу њих, бар како је ми препознајемо, могло би се рећи да су „класификацијски остатак” или „недовољно уобличене језичке јединице” (Симић Р. 1999, 7).

³ Има граматичара који речце овога типа као „прелазне категорије” или као „носиоце граматичких обележја са слободном дистрибуцијом” не сматрају везаним за граматичке

Помоћним речима треба у речнику, дакле, дати општу функционалну слику, структурно представљену помоћу лексикографски сажетих дефиниција, које у начелу не одударају од дескрипције осталих речи. Њихове дефиниције су засноване на односу међу синтагматским или синтаксичким јединицама у којима се јављају и проистичу из тог односа. То значи да класификација језичке грађе мора бити заснована на синтаксичком критеријуму из кога произилазе основни типови семантичких обележја. У складу с тим ће целокупан садржај речце *односно* чинити управо синтаксичко-функционалне дистинкције. Ово ће се најбоље показати на нашем примеру ако се проблем посматра у савременој равни, али и на дијахронном плану, посебно кад је у питању актуелност појединих категоријалних облика ове речи, при чијој дескрипцији се нужно мире два стара антагонизма — функционални и семантички.⁴

3. Кад је реч о поменутој одредници *односно*, у савременом описном речнику полази се од њеног места у затеченом, садашњем актуелном стању језика. У нашој језичкој компетенцији постоји уверење о њеној продуктивној појавности у интелектуалним језичким стиливима, превасходно новинарско-публицистичком, али подједнако често, и нешто чешће — у научном. То јој даје атрибуте оних типова речи које се обично називају *књишким*. И заиста, она није карактеристична за народне говоре. Нема је ни у Вуковом *Српском рјечнику* (Беч 1818, 1852).

4. Правописи не евидентирају ни њену скраћену верзију: *одн./осно/* која се, како знамо, често појављује у писаној пракси, управо из разлога честе употребе.⁵

Оно што је далеко сложеније кад се лексикографски обрађује ова реч, свакако се тиче њених различитих категоријалних појавних облика. Не појављује се она заправо само у партикуларној употреби. Пођимо, најпре, од њене слике у историјском *Рјечнику хрватскога или српскога језика* (том VIII, 1917—1922).⁶ Као посебна „натукница” се не појављује. У

категорије, у смислу онога што подразумевамо под „врстама речи”. Тако Р. Симић каже: „карактеристично је да те јединице у начелу нису граматикализоване, што за нас овом приликом мора значити: нису у вези са граматичким категоријама” (Симић Р. 1999, 7).

⁴ Познат је у србистици став А. Белића о томе како настају речи једне категорије од друге. Он између осталог вели да поред „двеју група образовања сложених речи, помоћу састава двеју засебних речи и помоћу диференцирања помоћним речцама (демонстративног, анафорског, асеперативног или сл. значења, т. зв. партикулама или празним речцама), макар у основици ових последњих била обично и функционална промена употребе речи, — има и других процеса, много скривенијих за постанак нових изведених речи. То је пре свега, као што смо то већ у неколико махова износила, сама, искључива функција речи, без икаквих других примеса било формалних било стварних.” (Белић А. 1958, 162).

⁵ Ниједан од актуелних правописа (који су се појавили крајем 20. века) није дао скраћеницу *одн.* Као техничку скраћеницу, која се често користи у дефиницијама, даје је и употребљава нпр. Речник САНУ. Али, она се употребљава и другде. Уп. скраћену употребу *односно* у Јужнословенском филологу Л: *Форме девојчици* и *Милицин* настале су на исти начин, уједначавањем основа *одн.* аналогичом (стр. 245); *Постоји*, нпр., скоро две стотине главних и побочних правила (и њихових варијација) само за писање великог слова и одвојено *одн.* састављено писање речи (стр. 246) или: *Није* увек ... лако одговорити на питање кад нешто престаје бити самостална реч (*одн.* синтагма) а када постаје део сложенице (*одн.* сложеница сама) (стр. 246).

⁶ Напомињемо да је осми том *Рјечника „обрадио”* сам Тома Маретић, како видимо за пет година.

оквиру придева *односан*, *-сна*, *-сно* за који се каже да је настао „и novije vrijeme према рус. относительный (а овај према lat. relativus od referre, odnositi, upravo: natrag positi)” наводи се још и: adv. odnosno, beziehungsweise, respective. Броз—Ивековићев речник,⁷ који се појавио двадесетак година раније, нема одреднице *односан* нити *односно*.

5. Матичин *Речник савременог српскохрватског књижевног језика*, међутим, пратећи развој језика, има поред придева *односан* и реч-одредницу *односно*. Она се представља у две тачке од којих је 1. „предлог” а 2. „речца”. Предлог се јавља са генитивом, а конструкција се дефинише „у односу на, у вези са, према” и поткрепљује примером из дела М. Гавриловића (*Из нове српске историје*, Београд 1926): Судбина Србије зависила је од погодбе на коју се буду сложиле и Француска *односно* Турске. Партикула се описује у две семантичке нијансе које су синонимне са речцама „управо, тј.” и „или”. Њих потврђује такође један пример: Реалисти /су/ ... тврдили ... да су опћи појмови нешто реално ... *односно* ... да објективно постоје (Љ. Бабић, *Умјетност код Хрвата у XIX стољећу*, Загреб 1934).

Ако бисмо превидели чињеницу да је редакција Матичиног речника тадашњи језик *српскохрватски* узимала као јединствен (а као такав је још увек важио у српској лингвистичкој јавности, иако је 4. том у коме се она јавља већ израђен у расколу језичком, тј. без Матице хрватске) на основу ове лексикографске шеме могли бисмо погрешно закључити да се предлошко *односно* јавља само у српском, а партикуларно само у хрватском (данашњем, или тадашњем) језику. То, наравно, није уопште тако.

6. Праву лексикографску слику употребе ове књишке речи пружа најкомплетније велики Речник САНУ. Шта показује његова одредница у 17. књизи (*одвркао—Ойово*, 2006)? Показује пре свега знатно дужи развој у употреби ове речи и више граматичко-функционалних етапа које су се реализовале до савременог њеног стања.

Лексикографски задаци су се садржавали најпре у одређивању категорије којој поједина употреба речи *односно* припада, тј. онога што се у граматици класично означава одређивање „врсте речи”. Нужност дескриптивног одређења не дозвољава лексикографу да избегне да експлицитно разреши проблем одређења категоријалних граница, које се показују у изразитој полифункционалности одреднице, али и да успостави хијерархијску структуру појединачних употреба.

Проблем речи овога типа решава се и у лексикографској дескрипцији управо узимајући у обзир функционално-семантички критеријум. Пошто није реч о пунозначним речима, овај критеријум, који служи као параметар за промену категорије речи и њене нове семантичке позиције, не може се, наравно, потврдити никаквим морфолошким обележјима. Партикула (речца) *односно* показује динамичност и модификације прелазом ка још двома класама речи — према прилозима и према предлозима. Кад има функцију партикуле, она сигнифицира *алтернативност* или *ва-*

⁷ Уп. F. Iveković — I. Broz, *Rječnik hrvatskoga jezika*, svezak I, Zagreb 1901.

ријантност, *дружост* одређене синтаксичке јединице — као општу квалификацију.⁸ У суштини, може се „алтернирати” било који реченични члан. У граматичкој литератури постоји више различитих класификација партикула и уопште одношајних (релационих) речи које су често помешане са прилозима, а има граматичара (Тежак, Бабић) који их називају „неправилним прилозима”.

7. У приказивању потпуног дијапазона употребне вредности речи *односно*, а самим тим и у стриктној типологији, која се у речнику наравски даје резултативно, лексикограф је могао поћи од две супротне стране — прво, од савременог стања у коме доминира функција *партикуле* с нијансом *прилога* ка (другој) ранијој или већ застарелој функцији „чистог” *прилога* и, потом, ка (трећој) такође у савременом језику већ застарелој функцији *предлога* с *генитивом*. Друго, могло се све то, опет, представити обрнутим редом, поштујући хронолошки развојни процес. Но, пошто је реч о савременом речнику књижевног језика, и овде се чешће примењује принцип да се као прва ставка даје оно што је ближе и обичније, а посебно што је најраспрострањеније у језичком осећању говорних представника стандардног језика.

Ову чињеничку слику поткрепиће одговарајућа егземплификација заснована на значајнијем броју примера. Лексикографски опис условила је функционална употреба речи *односно* која је произвела хијерархију категоријалних значења овим редом:

1. а) речца; б) речца и у служби везника;
2. прилог;
3. предлог с генитивом.⁹

Образац са репрезентативним примерима изгледао би овако:

(1) **а. речца:** *Поручи одмах вина и Цигане свираче, и веселе заиђе ду-боко у ноћ, односно у зору. б. и везник:* *Долази он односно његов заменик.*

(2) **прилог:** *Хоће ли Европа да од свога ... изобиља позајми Србији од-носно малену суму новца?*

(3) **предлог:** *Што се мене тиче, ја никад нисам био у недоумици од-носно његовог бесничког дара.*

8. Коментар и анализа лексикографског поступка садржао би се у следећем. На прво место је у Речнику САНУ постављена категоријална улога партикуле дата у две семантичке нијансе — **а. за ишћицање додашног прецизнијег објашњења:** *заправо, управо, у ствари, то јест*. Значење је поткрепљено примерима из законодавног језика: *Довољно је, од-*

⁸ Ако бисмо прихватили класификацију речи коју предлаже Р. Симић, онда би се, чини нам се, партикула *односно* могла сврстати у тзв. форматоре (заједно са *осим/сем, са-мо, дакле, стога, зашто*) (Симић Р. 1998, 27). Симић још наводи дискриминаторе, идентификаторе, експонаторе.

⁹ Као што се види, предност је дата категорији речце (партикуле) која као модална категорија примарно релизује модификаторску функцију. Не можемо посигурно тврдити да су остале функције, осим везничке — приложка и предложка — секундарне и да су произишле из категорије речце самим тим што су њихова значења старија по степену развоја и категоријално потпуно засебна. О класификацији партикула у српском језику в. С. Ристић 1999, *Партикуле и њихови функционални еквиваленти (лексичко-семантичке и функционалне карактеристике)*, Јужнословенски филолог XLIX, Београд, 75—93.

носно потребно је, да само један од ортака испуни услове (Ново санитарско законодавство, Београд 1930). Прописе за жигосање /шумских дрва/, односно давање објава, издаје бан (Закон о шумама, Београд 1930). Није му дата дозвола за кршење односно претварање у другу врсту културе (И., 12). Из литерарног језика дате су три потврде: једна из хрватске књижевности — А. Ковачић: Не би ли још учитељ Дарвинистом био и доказивао својим слушатељем, односно дјеци, да човјек долази од мајмуна, и две из српске књижевности — Сремац: Поручи одмах вина и Цигане свираче, и весеље заиђе дубоко у ноћ, односно у зору, и најсавременија: Мирослава Поповића: Било је сувише мистично и страшно — да је његова жена намерно оболела од рака, односно — свесно допустила болести да се појави. Употреба дата под **б.** разликује се утолико што *односно* може имати и функцију везника, а зато што се користи *при појединачном набрајању* са алтернативном семантиком као *или* и као *и*. Потврде су такође највише из законодавног језика (19. и 20. век): Као доказ о имовном стању ... служиће: платне односно пензионе књижице (Ново санитарско законодавство, Београд 1928). Администровање војском ... прелази на Врховну команду, односно Команду Оперативне Војске (Закон о администрацији војске и морнарице, Београд 1930). Приморска бановина са северне стране граничи се означеним јужним границама ... а затим до Јадранског мора иде северном, односно источном границом среза (Закон о називу и подели краљевине, Београд 1930). Два примера су публицистичког карактера: Већ се узео једнаки број радова од сваког сликара, односно кипара (Чолић Е., XX век 1939) и Долази он односно његов брат (Ђерић В.).

9. Речца *односно* јавља се и као прилог.¹⁰ У Академијину речнику та функција се у редоследу даје под тачком 2, квалификована као *заст./арело/*. И заиста је у стандардном језику прилошка функција скоро непозната савременом говорнику. И док је класификација семантике по обележју модалности и логичким односима примарна за партикуле, дотле су у другу тачку као категорију прилога, сврстани примери у којима се семантика речи *односно* реализује из функције коју она има у односима реченичних делова. Речник САНУ даје следеће примере за прилошко значење одреднице **односно**: **2. а.** *у сразмери на друго што (околношћи, могућностџи, појаве и сл.); донекле, релативно*. — Од дипломатског тела били су ... агенти и конзули, само немачког и инглиског заступали су односно њини секретари (Време 1874). Због тога можемо да добијемо новац под односно добрим условима (И. 71). Војници су постављени у који положај, који се односно држи за сигуран, налазе у њему подупирач (Ч. Миљковић, Ратник 1881). Могућност да Његово Величанство отиде у Аустрију, где би постао односно слободан ... сасвим их је узнемирила (Ч. Мијатовић, Споменик Српске краљевске академије, бр. 17). Хоће ли Европа да од свога ... изобила позајми Србији односно малену суму новца? (Шумадија 1876). Министар војни рекао је да је „наше војничко ста-

¹⁰ О значењском прилагођавању лексема свом непосредном окружењу, и модерним истраживањима у том смислу, корисно је видети М. Ивић, 2004, 37—42.

ње односно доста добро и да се у овоме обзиру није бојати Турске” (С. Јовановић, Влада Милана Обреновића). Хитрина неће нам имати смјене, / Ал’ ипак односно бићемо спори (Д. Станојевић, Божанствена комедија, превод, Београд 1928).

Друга прилошка значењска нијанса дефинисана је под тачком **б.** у извесној мери, делимично, што нам сугерише да су оба значења из категорије „прилога за меру и количину”. Следе две употребне потврде: Јер су падови пењања и спуштања њенога /железнице/ ... односно тако благи, да су вазда мањи од пада, који се дну топарница ... дати мора (М. Магдаленић, Ратник 1881). Једне су /личности/ изузете сасвим од казнених суђења; а друге су од тога само односно (Ј. Ђ. Авакумовић, Важност казненог закона, 1882).

10. На историјском плану функционално-семантичког развоја речце односно, налази се, у савременом језику опет потиснута из употребе, њена предлошка референтност. Ауторка ових редова се као редактор речничке секције у којој се одредница односно јавља определила да ову употребу — која се реализује у виду генитивне конструкције — покаже као **3.** тачку квалификовану са засл./арело/ дефинишући је у две смисаоне нијансе. Прва је: **а.** у вези са (нечим, неким), у њој/ој (нечега, некога), што се тиче (нечега, некога), кад је реч о (нечему, некоме). Ово се илуструје са 7 ауторских примера што значи да је показана употреба дуго својевремено била језички релевантна: Што се мене тиче, ја нисам никад био у недоумици односно њиховог песничког дара (Љ. Недић, Из новије српске лирике, 1893). Човек се врло често и лако вара, односно своје силе (В. Пелагић, Стварни народни учитељ, 1903). Узалуд се представник Портин опирао томе, говорећи да су руске претензије односно заштите Срба неосноване (М. Гавриловић, Из новије српске историје, 1926). Цавид паша, одјаха у Доленце, да се обавести о ситуацији ... и буде начисто односно употребе оних двају пукова (М. Лазаревић, Наши ратови за ослобођење и уједињење, 1931). Изгледа да се односно мене није преварио, али се љуто преварио односно своје генијалности (Вл. Ђорђевић, Бранково коло 1913). Њему тако што никад није пасирало, премда је он један обешењак односно женских (С. Сремац, Поп Ђира и поп Спира, 1911). Наша омладина ипак воли, како сам се уверио из многобројних писама ... односно моје Теорије Књижевности, да чује нешто лепо из Књижевности (Д. С. Лапчевић, Теорија књижевности, 1928).

Друга смисаона нијанса дата под т. **б.** (етимолошки ближа апстрактној именици однос/релација) дефинисана: у односу на неку величину (просјорну, бројну и сл.) потврђена је само једним (и граfiјски) архаичним примером: Влак од тих управних, као наставних његових делова, биће површински највећи нагиб ојдносно оне њезине тачке (Е. Јосимовић, Основи нацртне геометрије и перспективе, Београд 1874).

11. Најновија, дакле, лексикографска шема непроменљиве речи-одреднице односно, коју доноси 17. књ. Академијина речника, моћи ће на комуникативном плану заинтересовати синтаксичаре и прагматичаре, а на класификационо-типолошком, посебно — морфологе. Њен семантички садржај и основне позиције су, бар са лексикографског аспекта,

јасно представљене, а даља синтаксичка проучавања, укључујући и интерпункцијска, могу тек да уследе.

Београд

ЛИТЕРАТУРА

- Белић А.: Александар Белић, *О језичкој природи и језичком развоју*, Београд 1958, 162.
- Ивић М. 2004: Милка Ивић, *Значењска подсејцификованост лексеме ствар*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XLVII/1—2, Нови Сад 2004, 37—42.
- Речник САНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, САНУ, 17. књ. (одеркао—Ојово), Београд 2006.
- Ристић С. 1999: Стана Ристић, *Партикуле и њихови функционални еквиваленти (лексичко-семантичке и функционалне карактеристике)*, Јужнословенски филолог XLIX, Београд 1999, 75—93.
- Симић Р. 1998: Радоје Симић, *'Празмајичка' и 'лингвистичка' теорија о врстама речи*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 27/2, Београд 1998, 19—29.
- Симић Р. 1999: Радоје Симић, *Грамаичке категорије и класификација речи*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 28/2, Београд 1999, 5—7.